

Opponensi vélemény

Rácz Anita: Helynévmintázatok a középkori Magyarország területén című akadémiai doktori értekezéséről

Rácz Anita Helynévmintázatok a középkori Magyarország területén címmel nyújtotta be akadémiai doktori értekezését. Az értekezés célkitűzését a Bevezetésben fejtí ki a szerző, ahol ehhez szükségesnek tartja röviden áttekintí a helynévkutatás történetét és eredményeit a 20. század harmadával bezárólag. A tudományos igényű helynévetimológia és a történeti helynévtipológia eredményeinek vázlatos áttekintésére azért van szükség, mert ezek képezik az alapját a 20. század végén indult újabb vizsgálatoknak és módszertani újításoknak, úgy mint a történeti helynév-rekonstrukciónak, és a relatív kronológia módszerének. Ezek alkalmazása teszi lehetővé számára, hogy a kora középkori Bihar, Doboka, Erdélyi Fehér, Kolozs és Küküllő vármegye kilenc régiója névkorpuszának eredetvizsgálata által megrajzolhassa a térségek névmintázatait, nyelvi-onomasztikai térszerkezetét, és az értekezés célkitűzéseként új ismereteket nyújtson a kelet-magyarországi terület honfoglalást követő időszakának településtörténetéről, a helynevek térbeli változatosságáról, és a nyelvi viszonyok időbeli változásának dinamikájáról. A szerző ugyancsak a Bevezetésben tesz említést arról, hogy e célok elérését munkájában nagyon jelentős mértékben segítette a digitális kultúra fejlődése és térnyerése, a forráskiadványok számának jelentős megnövekedése, és a nagyméretű névkorpuszok kezelésének lehetősége a névtudományban, mely tényezők a nagy elődök számára még nem álltak rendelkezésre.

Az értekezés öt nagy fejezetből és a szakirodalmi jegyzékből áll. Az Első fejezet az Elméleti alapvetés (15–81. o.). Ez egy nagyon fontos, az egész értekezés tematikus felépítését megalapozó, tartalmas összefoglaló arról, hogy miként alakult a tudományos gondolkodás Magyarországon a helynevekről a 19. század elejétől a 20. század végéig, és milyen megfontolásból választotta ki a szerző az általa alkalmazott elemzési modellt. Éppen ezért megérdemli, hogy kicsit bővebben térjek ki a bemutatására.

Rácz Anita tudománytörténeti vizsgálódásai szerint a kezdeti korszakban a helynevekre mint nyelvemlékekre irányult a Magyar Tudós Társaság kutatóinak figyeleml, és nyelvtörténeti forrásértékük miatt indult meg a felgyűjtésük több hullámban. E korai szakaszban a gyűjtésben önkéntesek vettek részt. A második fázisban a gyűjtés irányítása a történész Pesty Frigyes fennhatósága alá került, aki a helynevekre mint történeti forrásokra tekintett, és ő maga végezte el az addig összegyűjtött helynévanyag első tudományos feldolgozását 1888-ban. Pesty

munkásságával párhuzamosan Hunfalvy Pál nyilatkozott meg több munkájában a helynevekkel kapcsolatos kutatási feladatokról, és nyilvánította ki, hogy ezek mind nyelvtudományi, mind településtörténeti szempontból igen jelentős értéket képviselnek. A 19. század végétől a harmadik fázist a helynév-etimológiai kutatások határozták meg, és a 20. század elejétől színre léptek a magyar etimológiai és helynévkutatás ikonikus alakjai Gombocz Zoltán, Melich János, Kniezsa István és Kiss Lajos, majd a század végén Benkő Loránd személyében. Rácza Anita kiemeli és értékeli a két magyar nyelvtörténész és három szlavista nyelvész általános és helynév-etimológiai munkásságának fő elméleti és módszertani értékeit legjelentősebb névtani és etimológiai munkáik alapján. A szerző külön fejezetben tér ki azoknak a kutatóknak a munkásságára, akik Kniezsa helynévtipológiájára alapozva történettudományi indíttatásból vizsgálták a helyneveket. Ezek között kap hangsúlyos helyet a történészek által továbbfejlesztett történeti helynév-tipológia vizsgálati módszer, melynek alkalmazásával a településnevek jelentéstartalmának megállapítása, létrejöttük nyelvi eszközeinek feltárása és kronológiai sajátosságainak bemutatása vált lehetővé. E módszer alkalmazása során kerül középpontba a korai településnév-vizsgálatban a törzsnévre, népnévre, foglalkozásnévre, személynévre visszavezethető nevek kategóriája. Amint azonban arra Rácza Anita rámutat, a klasszikus helynévtipológia alkalmazása során már a 70-es évek végétől olyan hiányosságok és ellentmondások kerültek felszínre, amelyek rávilágítottak a helynevek alkotóelemek szerinti elemzésének következtelenségeire és megkérdőjelezték a névtípusok kormeghatározó értékét is. Így szükségszerű volt, egy olyan új névelemzési modell kidolgozására, mely kiküszöböli a korábbi tipológiák ellentmondásait és többféle helynévtípus szinkrón és diakrón vizsgálatához nyújt egységes leírási keretet és fogalmi eszközállományt. Az új modell a Hoffmann István által 1993-ban publikált funkcionális helynévelemzési modell, melyet megjelenése óta több kutató sikeresen alkalmazta a névállomány különböző rétegeinek vizsgálatára. Minthogy Rácza Anita a disszertáció további részében e modellre építi fel saját kutatását, ezért részletesen bemutatja Hoffmann István modelljét. A funkcionális modell két kulcsterminusa a funkcionális vizsgálat szintjén értelmezhető névrész és a lexikális szinten definiált névelem. E két fogalom segítségével nemcsak a településnevek konkrét szerkezeti felépítésének vizsgálata és új tipológiája valósulhat meg, hanem, – és erre Rácza Anita nem hívja fel a figyelmet, – az új tipológia szemléletmódja a korábbi tipológiák szemantikai szintjéről szemiotikai szintre vált: információs egységekkel dolgozik, melyeknek csak jellemzői a szemantikai sajátosságok. Mindeközben nem sérül a vizsgálat adatközpontúsága, sőt, a modell alkalmazása épp az adatgazdagságra építve teszi láthatóvá azokat a rendszerszintű összefüggéseket, melyek alapján a településnevek mintázatai megállapíthatók.

A szerző külön alfejezetben tér ki a helynevek jelentésének problematikájára. Értelmezésében a helynevek egyúttal tulajdonnevek, melyek több szintű, összetett jelentésszerkezetűek. Egyfelől, olyan nyelvi jelek, melyek a denotátum azonosítására szolgálnak, tehát referálnak, de nyelvi jelként kell, vagy kellett, hogy legyen jelentésük függetlenül attól, hogy etimológiailag átlátszóak vagy nem átlátszóak. A funkcionális helynévelemzés a nyelvi jelek szemantikai értékét kiemelten fontosnak tartja, ezért Rácz Anita elkülöníti a helynevek kategóriális jelentését, a konnotatív jelentést, az emotív jelentésréteget, a társas jelentést és a kulturális jelentéskomponenst.

A kutatástörténet bemutatását a helynévkutatás interdiszciplináris jellegéről szóló eszmefuttatás zárja.

Az elméleti fejezet második egysége a helynévkutatás egyik központi problémáját járja körül, nevezetesen a helynevek kronológiájának kérdését. A szerző itt részletezi azokat a módszertani ellentmondásokat, melyek a 20. századi helynévtipológiák helyességét megkérdőjelezték. A kérdés a kutatástörténet kezdeteitől fogva mind a nyelvtudomány, mind a történettudomány számára az volt, hogy mikori keletkezésűek az ómagyar kori forrásokban felbukkanó helynevek. A Kniezsa-féle iskola szerint a helynév keletkezésének korát azok a hangtani kritériumok határozzák meg, melyek az etimológiai elemzésben kimutatott, megvalósult hangváltozások időrendjével írhatók le. Itt már gondot okoz a ma kutatója számára, hogy Kniezsa a szláv nazálisok helyettesítését tartalmazó szavak keletkezési időrendjét helytelenül kötötte a 10. század elé, ugyanis a későbbi kutatások kimutatták, hogy a nazálisok a szláv nyelvek egy csoportjában a 13. századig fennmaradtak, amit jelez is Rácz Anita. Az is kiderült időközben, hogy az egyes helynévfajták történeti változékonysága nem egyforma, tehát nem lehet a korukat egységes időrendi mérték szerint megállapítani. Azonban Rácz Anita helyesen mutat rá, hogy a helynevek keletkezésének időrendjét illetően a legfontosabb elvi kérdés az, hogy lehet-e a helynevek keletkezését az idősík egyetlen időpillanatához kötni, vagy több egymást követő momentum ragadható meg a keletkezéstörténetben. A kérdésre, amint a szerző meggyőzően bemutatja, a klasszikus helynévtipológia statikus szemléletéből következően a 70-es évekig az egy időpillanattal való, etimológiai alapokon álló kormeghatározás dominált, az ezredforduló környékén indult új kutatások azonban más szempontokat vetettek fel. A figyelem a névadás keletkezéstörténetének folyamat jellegére terelődött, amit Rácz Anita nagyon szemléletesen, számos példa elemzésével mutat be: a név keletkezéstörténetében csak az első lépés a névben előforduló közszó hangalakjának és jelentésének korra jellemző létrejötté. A folyamat a közszó névvé, majd településnévvé való

válásának idejével folytatódik, ami a nyelvtudomány eszközeivel nem ragadható meg. Csak ez után következik negyedik lépcsőként a településnév forrásokban való első előfordulása, ami már időponthoz köthető, és a névtani vizsgálat mérvadó kiindulópontja, de ez az időpont nem a név keletkezési időpontja. Ebből a felismerésből következett az új kutatási irány, mely a helynevek egész történetének folyamatára irányult és elvezetett a helynevek változástipológiájának kidolgozásához. E témában Tóth Valéria „Településnevek változástipológiája” c. 2008-as monográfiája jelentette a fordulópontot. Ráczi Anita – miután részletesen bemutatta a modellt, javasolja hogy a hagyományos abszolút kronológiát váltsa fel a relatív kronológia alkalmazása a névtudományban, mely egyúttal megalapozta a történeti helynév-rekonstrukció eljárását is a névtanban.. Az értekezés ezen a nyomvonalon folytatódik tovább. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a relatív kronológiai vizsgálatokba olyan településnév-típusokat célszerű bevonni, amelyek körében legalább az ómagyar korra vonatkozóan viszonylag teljeskörű a források feldolgozottsága. Ő maga az ún. társadalmi csoportnevekből (népnévből, törzsnévből és foglalkozásnévből) végzett összegző feldolgozó munkát, ezért e névcsoport szerkezeti típusait veszi részletes vizsgálat alá. Ennek eredménye megmutatja, hogy a korai ómagyar korban a három csoportban eltér a formáns nélküli, helynévképzővel, földrajzi köznévi segítségével és településnévvel alkotott helynevek aránya. Majd a településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiáját jeleníti meg nagyon szemléletes színes diagramokon, melyek alapját a foglalkozásnévi eredetű, személynévből alakult és természeti környezetre utaló településnevek képezik. Ez az ábrázolás statisztikai alapú, de nagyon alkalmas annak szemléltetésére, hogy a különböző szerkezeti típusú helynevek a forrásokban való megjelenésük után akár egy vagy másfélszáz évvel később érik el a produktivitásuk csúcsát, és ómagyar kori történetük során nem is feltétlenül csak egy kiemelkedő produktivitású időszak fordul elő. Ráczi Anita a településnevek szemantikai típusainak (úgy mint népnév, törzsnév, foglalkozásnév, patrocíniumi településnevek) relatív kronológiai vizsgálatát is elvégzi, melyek ez utóbbi kivételével visszaigazolják az egyes típusok használatának ciklikus jellegét. A szerző bizonyítja, hogy az ómagyar kori településnevek adott szerkezeti vagy szemantikai típusai a megjelenés és eltűnés közötti intervallumban eltérő gyakoriságúak, ezért pusztán szerkezeti vagy pusztán szemantikai jellegük nem lehet kormeghatározó tényező.

Miután a korábbi helynévkutatási módszertanok alkalmazását jól kifejtett indoklással Ráczi Anita elutasítja, az elméleti fejezet harmadik részében nevezi meg azt az eljárást, konkrétan a helynévmintázatok vizsgálatát, amit saját kutatásában alkalmazni kíván. Ebből a

részből megtudjuk, hogy a helynévmintázatok megállapítása valamely térség nyelvi-onomasztikai térszerkezetének megismerését teszi lehetővé. Ez az eljárás a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológiai módszer együttes alkalmazása mellett még a forrásadottságok általános vizsgálatát is feltételezi, minthogy a kutatás célja az egyes térségek névmintázatának egymással való összevethetősége, különös tekintettel a magyar – nem magyar helynévkincs történeti viszonyának és dinamikus változásának a bemutatására. Az egyedi, kisebb léptékű idegen betelepülésekre a magyar nyelvben keletkezett népnévi településneveket (a német, olasz, cseh, besenyő lexémákat tartalmazó neveket) tartja relevánsnak, feltételezve, hogy az ilyen települések betelepült népessége gyorsan elmagyarosodott. A szerző várakozása szerint az Árpád-kori Magyar Királyság etnikai képének felvázolásában a helynévmintázati analízis nyújthatja a legbiztonságosabb fogódzót a tudományos kutatás számára (78. o.), ugyanis „a településnevek nyelvi jellemzői – nem egyediségükben, hanem tömegességükben, mint típusjegyek – alkalmasak arra, hogy kronológiai következtetések alapjául szolgáljanak” (80. o.) Ez az állítás egy új fordulópont kezdetét jelöli ki a korai ómagyar kori helynévállomány kutatásában, ugyanis a helynevek kronológiai típusainak megalkotásában a nyelvtudomány imént bemutatott, megújult vizsgálati módszertanával azonos szintre emeli a mennyiségi jegyek számbavételének és az arányok kiszámításának módszerét, a statisztikát. Értekezésében azonban természetesen nem az egész történelmi Magyarország, hanem csak három keleti fekvésű nagyobb kiterjedésű földrajzi térség helynév-anyagának vizsgálatára vállalkozik, mely térségek egymással szomszédosak, a kijelölt térségek helynévanyaga megfelelő mennyiségű, és a helynevek mennyisége az összehasonlíthatóság kedvéért számszerűleg is közel áll egymáshoz. E térségek közül az első a Sebes-Kőrös völgye, melynek elkülöníti a jobb part alsó északi, felső északi valamint a bal part alsó déli és felső déli folyása menti településneveit. A második térség a Szamos völgye, melyen belül a Vissz-Szamos mellékén elkülöníti a Doboka régiót, a Kolozs régiót és a Kolozs-Doboka közös régiót. A harmadik térség pedig a Maros és Kis-Küküllő völgye az ómagyar kori Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyében. E térségen belül a Maros völgye régiót és a Kis-Küküllő völgye régiót vizsgálja.

Az értekezés első, tudománytörténeti és elméleti megalapozottságát bemutatót fejezetét általában véve a disszertáció jól kidolgozott, értékes részének tekintem. Egyetlen vonatkozásban látok kis hiányt: az idegen eredetű helynevek forrásainak tárgyalásakor csak a magyar nyelvben keletkezett népnévi településneveket (a német, olasz, cseh, besenyő lexémákat tartalmazó neveket) tartja relevánsnak, és elvi szinten sem számol a kunok ómagyar korban lezajlott betelepülésének helynévadásban megmutatkozó következményeivel.

Az értekezés második nagy fejezete (a 83. oldaltól a 198. oldalig) a Keletkezés- és névtörténeti vizsgálatok címet viseli. Ebben a fejezetben a szerző a három nagy térség összesen kilenc régiójában a korai ómagyar forrásokban (de a Sebes Kőrös völgyére vonatkozóan az egész ómagyar kor forrásaiban) teljes körűen előforduló víz- és településneveket vizsgálja szerkezeti és tipológiai szempontból, egységes szerkezetben. A három folyóvölgy mentén kijelölt természeti térségek vizsgálata külön alfejezetekben történik, az alfejezetek az adott térség régióinak névmintázatait hivatottak feltárni. Az egyes régiókról szóló tartalmi egységek a régiók természetföldrajzi viszonyait részletezik, első helyen a folyók folyásából következő földrajzi adottságokat. Az egyes régiókban való jobb tájékozódást minden régió bemutatásánál színes térkép segíti. A természetföldrajzi adottságok után a három nagy folyó és a csatlakozó vízfolyások neveivel foglalkozik a szerző, minthogy a nagyobb folyók elnevezései jóval a honfoglalás előtt keletkeztek, zömében óeurópai eredetűek (a bizonytalan eredetű Küküllő kivételével), és névtani szempontból más megítélés alá esnek, mint a településnevek. A folyóvizek tárgyalását rendszer-szerűen a Névtipológiai csoportok – Egyrészes és Kétrészes nevek elemzése követi, majd végül a Mikrotoponimák vizsgálata zárja.

Az értekezésnek ez a fejezete ad lehetőséget a szerzőnek bizonyítani a természetföldrajzi tájékozottságát, a nyelvi forrásismeretét, a nyelvtörténeti, helyesírástörténeti és etimológiai szakirodalomban való jártasságát, külön kiemelve a vizsgált térségek helyneveinek részletkérdéseit tárgyaló névtani publikációkat. Módszertani szempontból példamutató a nagyon következetesen alkalmazott adatkezelés, hiszen az adatok pontos megjelenítése a kulcsa az értekezés tudományos hitelességének. Az egyrészes és kétrészes nevek valamint a mikrotoponimák feldolgozásakor a szerző kövér szedéssel emeli ki a helynév ma létező alakját, amit rögtön követ a név első írott forrásokban való előfordulása eredeti helyesírással, az első előfordulás dátuma és a forrás megnevezése. Ez után jelennek meg a név alakváltozatai azok első előfordulásának dátumával, a szinonim elnevezések, a későbbi alakok és a település román neve. Az adatokat követi a név névrendszertani besorolása, és a különböző forrásadatok egymáshoz való viszonyának interpretációja. Általánosságban elmondható, hogy a második, adatközlő és értelmező fejezetben Rácz Anita a funkcionális helynévelemzési keret meghatározta módszertant követve tipológiailag differenciáltan, megbízható módon, széleskörű szakirodalmi ismeretek birtokában, és a nyelvtörténeti értekező próza minden szabályát betartva mutatja be a három térség kilenc régiójának helynévi anyagát.

Ugyanakkor az ördög mindig a részletekben rejlik, és az opponens feladata azoknak a részleteknek a megidézése, amelyek tovább gondolásra adnak alkalmat. Szűkebb

szakterületemre tekintettel a magyar és nem magyar helynevek megkülönböztetésének és névtani minősítésének kérdéséhez kívánok hozzászólni. A szerző több helyen leírja, hogy a névtan tudományának a kezdetektől fogva az volt a célja, hogy feltárja a történelmi Magyarország benépesítése során a Kárpát-medencében élő vagy oda betelepült nem magyar népek ómagyar kori állományát. Rácz Anita a 71. oldalon megállapítja, hogy Bihar vármegye ómagyar kori névkorpuszában a korai, 13. sz. elejétől csekély számban felbukkanó jövevénynevek szláv eredetűek, az egyedi, kisebb léptékű betelepülésekre a magyar nyelvben keletkezett népnévi településnevek utalnak főképpen. Amint látható, a szerző horizontja nem terjedt ki a lehetséges török néptörödékek névalkotásaira. Ezek között az első az Alpár név. Ennek első írott előfordulása [1272-90]-ből Alpar, melyet a magyar Alpár személynévre vezet vissza és a formáns nélküli egyrészes nevek között említi. A magyar minősítés azon a tényen nyugszik, hogy a személynév előfordul az Árpád-kori személynévtárban. Én a magyar minősítéssel vitatkoznék, ugyanis már az Árpád-kori személynévtár is idézi a szövegkörnyezetet: Alpar dominis Comanorum, vagyis Alpár település egy kun előkelő személyről kapta a nevét. A személynévből a helynevet birtokkijelölő funkcióban maga az a kun közösség hozhatta létre, amely korábban nomád életformát folytatott, de egy szórványuknak a Sebes-Körös felső folyásának déli térségébe való betelepülése után maguk hozták létre településüket. (A konkrét helynévre vonatkozóan ld. Gombocz 1915: 44.) Ha pedig számításba vesszük Rácz Anitának azt a korábban már ismertetett állítását, hogy a személynévi eredetű helynevek első írott előfordulása gyakran a keletkezésük után 100-150 évvel később jelenik meg a forrásokban (p. 61.), akkor itt a primer kun helynévadás egy példáját láthatjuk. A kunok ui. először 1220 körül települtek be Magyarországra (a Duna-Tisza közére és Havasalföldre tömb-szerűen) de szórványokban még később a tatárjárás után.

Ugyancsak megfontolásra ajánlom a Doboka régióban előforduló Biszó településnév keletkezéstörténetét. A szerző szerint ez az elnevezés a hasonló alakú személynévvvel hozható kapcsolatba. (p. 134). A személynév az Árpád-kori személynévtárban 1138-as forrás 1329-es másolatából ismert, Bizau formában, ill. 1235-ből egy romlott alakban. A szerző itt is magyar névadással számol. A korai forrásban, 1138-ból idézett Bizau alak 'borjú' jelentésű a kun nyelvben, (vö. alakváltozatai buzav, buzov 'Kalb', Codex Cumanicus, K. Grønbech 1942: 70). A nagyállattartó nomádok között az állatnevek személynévként, majd formáns nélküli helynévként való használata ismert, vö. keleti ótör. *tākā* 'billy goat – bakkecske' (1074, Dankoff–Kelly 1985: 184), *Teke* 'kun személynév', Teke – 'határrésznév Kunhegyes térségében' (Baski Imre: On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary, in Baski 2024: 144).

A Biszó településnév, mely először 1304-ben lett adatolva, nagyon valószínűen primer kun névadás eredménye.

A Szamos völgye térség Kolozs régiója Bolgár településnévnek első előfordulása 1284-ből származik. A szerző etnonimából metonimiával alkotott településnévnek tartja – helyesen. Ebben az esetben a bolgár etnikum pontosítására nyílik lehetőség. Rácz Anita ugyanis szóba hozza a bolgár-török nyelvi közeg jelenlétét, amikor a Kőrösök etimológiájával foglalkozik (87. o.), Melich János A honfoglaláskori Magyarország (Bp. 1925–29) c. művére hivatkozva. Ugyanakkor közismert, hogy van néhány szláv bolgár nyelvi kritériumot hordozó településnév is az ómagyar helynévanyagban, csak más régiókban. Tehát jogosan merül fel a kérdés, hogy az adott esetben melyik bolgár etnikum által lakott településről lehet szó, hiszen ráadásul a Bolgar helynév már a 10. századi muszlim forrásokban előfordul településnévként a volgai bulgárok fővárosának nevéként. A kérdés hangtani alapon könnyen eldönthető, ugyanis a –g- intervokális helyzetben és szóközépi –lg- hangkapcsolatban valamint szóvégen a honfoglalás idejére már spiránson keresztül eltűnt (Agyagási K., Chuvash Historical Phonetics, Wiesbaden, 2019: 62–67). Az eredeti, al-dunai bolgár törököket (és persze a volgai bulgárokat) jelölő népnév ekkor már bular alakban létezett az ómagyarban, amit Anonymus a „terra Bular” szerkezetben őrzött meg (Anonymus: Gesta Hungarorum. Ford. Pais Dezső, a jegyzeteket készítette Györffy György. Bp. 1975, p. 57). A hivatkozott népnév tehát csak szláv bolgárokat nevezhetett meg, akik az elnevezésükben fenntartották a-g- zárhang minőséget, de a szlávokkal való azonosítás az értekezésből közvetve, csak a 209. oldalon derül ki.

Felhívnam még a figyelmet az Úz népnévi eredetű településnév jelentőségére. Ez a település a Sebes-Kőrös felső folyásának déli régiójában volt található, első írott forrásadata 1375-ből való. A név, mint Rácz Anita helyesen rámutat (120. o.), a török úz néptörredék nevével azonos. E népnévet a korábbi irodalom csak helynévképző formánsokkal (pl. Ózd) vagy földrajzi köznévvvel alkotott összetételben ismerte (egy ilyen, Úztelek nevűt a szerző is vizsgál a 124. oldalon). Emiatt Kiss Lajos (FNESz) még az ide tartozó helynevek török népnévi eredetét is megkérdőjelezte, magyar névalkotásként tárgyalva az eseteket. Viszont a most előkerült formáns nélküli etnonima eredetű településnév az egész helynévcsoport történeti interpretálását más perspektívába helyezi. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy e néptörredék etnikai meghatározásának kérdése egyáltalán nem egyszerű: az oguz etnonima alakváltozatának tűnik, de a népnévben lezajlott hangtani változás, a közvetítések lehetősége és megvalósulása alaposabb turkológiai vizsgálatot igényel. Ez azonban nem várható el az értekezés szerzőjétől,

akkor sem, ha már rendelkezésre áll a Rásonyi László által összegyűjtött és Baski Imre által kiadott *Onomasticon Turcicum*, Bloomington, 2007.

A helynévkorpuszban az egyrészes helynevek között Ráczi Anita mindig pontosan elemzi a helynévképző formánsokkal alakult neveket. Megadja a szótövek etimológiáját a TESz és az EWung alapján, ami a legtöbb esetben kielégítő tájékoztatást nyújt a szavak eredetéről, és a szerző meghatározza a szóképző formánst és annak funkcióját is. Azonban van jó pár olyan morfológikusan alakult egyrészes helynév, amely ótörök jövevényszóból keletkezett. Tehát itt elkülönül azoknak a neveknek a csoportja, melyekben a helynév létrejöttének idejére az ótörökből kölcsönzött szótó már magyar lexikális elemmé vált. Az ilyen szavak etimológiájának legkorszerűbb és nyelvtörténetileg legrészletesebben bemutatott vizsgálata nem a FNESz oldalain vagy a TESz-ben és az EWungban, hanem Róna-Tas András és Berta Árpád a 2011-ben publikált nagymonográfiájában, a *West Old Turkic c. műben* érhető el. Éppen ezért szükséges kiegészíteni az itt következő településnevek etimológiai irodalmi hivatkozásait a WOT megfelelő passzusaival: Álcsi (p. 105) < WOT ács, Begécs (p. 103) < WOT bő, Borsós (p. 161) < WOT borsó, Bölcsi (p. 103) < WOT bölcs, Csöszi (p. 96, 103) < WOT csősz, Diómál (p. 182), Diós (p. 145) < WOT dió, Gyalmár (p. 173) < WOT gyalom, Kapus (p. 161), Kapud (p. 174) < WOT kapu, Nagykörtvély (p. 182) < WOT körtvély, Ökörítő, Ökrös (p. 182), Ökörkerék (p. 106) < WOT ökör, Szőlős (p. 113, 192) < WOT szőlő, Tekerő (p. 99) < WOT teker-, Teremi (p. 174) < WOT terem, Tinód (p. 174) < WOT tinó. De az egyrészes, képzőelem nélkül személynévből alakult helynevek között is vannak ótörök jövevény eredetűek vagy ótörök közvetítésűek. Ilyen a Böszörmény (p. 96), Búza (p. 152), Gyapjú (p. 107), Orosz (205), Szakál (p. 94), Tarján (p. 106). E személynévi eredetű településnevek elemzésénél pedig azért szükséges a WOT-ra hivatkozni, mert az ott közölt adatbázis alapján eldönthető, hogy a tulajdonnév forrásadatai a személynévi alak magyarba való beilleszkedését, a jövevényi státuszt erősítik, vagy még a kései ótörökhöz állnak közelebb.

Megemlítenék a második fejezetben néhány adatot, melyek szerintem további magyarázatra szorulnak. Ilyen Nempti településnév neve, amit Ráczi Anita a *német* etnonima -i helynévképzős formánssal létrejött alakulatának tart (96. o.). Ez lehet, hogy így van, de csak akkor, ha magyarázatot kapunk a nem-*pt*-i struktúra középső elemének eredetére és funkciójára. A másik kérdésem, hogy mivel magyarázható, hogy a Sebes-Körös alsó folyásának déli térségében előforduló Derzspalotája és Derzspalota egyrészes helynévnek számít (106. o.), míg az Ugramonostora településnév ugyanezen régióban a kétrészes nevek csoportjába került (107. o.).

A harmadik fejezet a nyelvi térszerkezet vizsgálatával foglalkozik (199–213. o.) E vizsgálat célja annak kimutatása, hogy a korai ómagyar korban az egyes térségek tárgyalt régióiban milyen nyelvek voltak jelen, milyen nyelveket használó etnikumok mikor és hol telepedtek meg. A szerző kiindulásképpen a korábbi kutatás azon megállapítását veszi alapul, hogy a Kárpát-medence víznevei, melyek ugyan óeurópai eredetűek, a magyarság nyelvébe szláv közvetítéssel kerültek, tehát a megtelepüléskor jelentős szláv etnikummal kell számolni. A folyónevek tanulságai mellett számításba veszi az általa vizsgált régiók településnevei és mikronevei közül az ómagyar korban adatolható jövevényneveket, a népnévi eredetű településneveket, a névköltöztetéssel a magyar helynévrendszerbe került elnevezéseket és az ismeretlen és bizonytalan etimológiájú helyneveket. A három folyó völgy lakosságának összetételére vonatkozóan minden esetben ismerteti a történettudomány vonatkozó kutatási eredményeit, ezekkel ütközteti meg saját, nyelvi térszerkezetre vonatkozó kutatási eredményeit. Véleménye szerint a Sebes-Kőrös ómagyar-kori nyelvi etnikai képét a magyarság határozta meg. Az alsó folyásnál azonban már a 13. századtól megindult az idegen népelemek (szláv, székely, besenyő) sporadikus betelepülése, míg a felső folyás mentén jóval később, és az itt előforduló két idegen eredetű névnek nincs kormeghatározó értéke. A Szamos völgyében 90 % feletti a magyar nyelvi-etnikai jelenlét, ami megegyezik a korábbi kutatások eredményével. Az idegen népesség (szláv, szász, oláh) a 13. század második felétől jelenik meg a forrásokban. A Maros és a Kis-Küküllő völgyében az erősebb német betelepülés (7 településnév) mellett csekély a szlávok aránya (2 név), és szórványos a román és a böszörmény (1-1 helynév). Utóbbi térség esetében a szlávok arányának csökkenése úgy állt elő, hogy a szerző a korábban szlávként meghatározott három nevet indoklás nélkül a személynévből alakult magyar eredetű nevekhez sorolta át (212. o.). E nevek nincsenek jelen az Árpádkori személynévtárban, Orbó településnévről pedig még a 180. oldalon azt írja, hogy neve akár a szlávban is kialakulhatott. E kisebb ellentmondásoktól, ill. a kun etnikum nyelvi jelenlétének hiányától eltekintve a fejezet eredményei helytállóak.

A negyedik fejezet A névmintázatok vizsgálata címet viseli (215–288. o.). Ebben a fejezetben a szerző az egyes térségek helynévállományának specifikumát mennyiségi mutatókkal végzett elemzések által járja körbe. Ez a megközelítés teljes mértékben a debreceni névtani iskola által kidolgozott változási tipológia elméleti alapvetésén és fogalomrendszerén valamint a relatív kronológia módszertanán alapul. Az elemzés egyfelől a névgyarapodási és néveltűnési folyamatok számszerű, kronológiához kötött leírásával, vagyis a névrendszer változásának dinamikájával határozza meg a három kiválasztott térség régióinak egyedi

településszerkezetét. Nagyon informatív diagramokon ábrázolja régióként az új nevek felbukkanását, külön színekkel jelölve a névvariációkkal, osztódással, település-alapítással bekövetkezett gyarapodást, és ugyanazon a diagramon a negatív tartományban jeleníti meg a nevek eltűnését, ismét eltérő színekkel megkülönböztetve a néveltűnést a település eltűnésétől (215–233. o.) Amennyire pozitív, hogy a dinamikus változásokról komplex ismereteket közölnek a diagramok vizuálisan, számomra annyira zavaró, hogy a változástípusok (névvariánsok létrejötte, településosztódás, névcseré) fogalmi magyarázata, adatainak régiókénti bemutatása és a változások motivációinak ismertetése egy alfejezettel később, a diagramoktól elválasztva a 276. oldaltól kezdődik. Talán jobban segítené a megértést, ha ez a két szerkezeti egység egymást követné az értekezésben. A két rész között foglal helyet a Településnevek szerkezeti elemzése c. egység. A névmintázatok, azaz a helynévrendszerben megmutatkozó területi eltérések mibenlétét az egy- és kétrészes elnevezések arányaiban és tulajdonságaiban ragadja meg a szerző, és mutatja be azok különböző típusainak kronológiai megjelenését és előfordulásuk százalékos arányát ugyancsak nagyon szemléletes, színes diagramokban. Vizsgálat tárgyát képezik régióként az egyrészes nevek szemantikai típusai, a kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján és a kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján. Ezek a mennyiségi alapon megkapott eredmények összehasonlíthatóvá teszik az egyes régiók névrendszerét.

Az értekezés utolsó fejezete az Eredmények és távlatok bemutatása (289–292). Ebben a szerző az eredményeket az egyes fejezetekre utaló számozással, a fejezetekben leírtakkal időnkénti átfedésben mutatja be. Kétségtelen tény, hogy lényeges eredmény a kutatástörténet koherens összefoglalása és a módszertan változási tendenciáinak ismertetése, de ezek a részek talán kicsit bőbeszédűre sikerültek. A szerző nevéhez kapcsolódó saját eredmények, melyeknek hangsúlyosabban és arányaiban is jobban kellene tükröződniük, véleményem szerint a 292. oldalon azzal a bekezdéssel indulnak, hogy „Én magam disszertációmban arra vállalkoztam, hogy...”. A disszertációt a 248 tételt tartalmazó Irodalomjegyzék zárja.

Összefoglalóan elmondható, hogy a 308 oldalon kifejtett értekezés minden részletében teljesíti a Bevezetőben megfogalmazott célokat. Kellő alaposággal és részletességgel tekinti át a névtan kutatástörténetét, ismerteti azokat a módszertani ellentmondásokat, amelyek az etimológiai és történeti tipológiai módszer hiányosságai, és amelyek indokolták az új kutatási módszerek iránti igény megjelenését. Bemutatja az új módszerek előnyeit, majd a kiválasztott változási tipológia és a relatív kronológia együttes alkalmazásával elvégzi három kelet-magyarországi térség kilenc régiója korai ómagyar-kori helynév elemzését. A forrásismerete és

adatkezelése megbízható, mintaszerű, szakirodalomismerete kiváló. Kiemelném még szintézisalkotó képességét, melynek köszönhetően az értekezés szerkezete és szövegezése feszes, jól áttekinthető. Az elért eredmények (a településnévanyag változási dinamikájának bemutatása az első írott említést követően, az egyes régiók helynévmintázatának megjelenítése szöveges elemzéssel és színes diagramos ábrázolással) a választott régiók településtörténetének egybevetettségét teszik lehetővé, ami új irány kijelölését jelenti a névtani kutatásokban. Az egyes részletkérdésekhez fűzött kritikai megjegyzéseim írását a jobbító szándék vezette, az apróbb hibák semmiképp nem csorbítják a disszertáció értékét és magas színvonalát.

Az értekezés minden tekintetben teljesíti az MTA doktora cím megszerzéséhez szükséges kritériumokat, nyilvános vitára bocsátásra feltétlenül alkalmasnak találom és az MTA doktora cím odaítélését javaslom.

Debrecen, 2025. március 12-én

Prof. Dr. Agyagási Klára

az MTA doktora